ME'MORIY YODGORLIKLARNI SAQLASH BO'YICHA XALQARO TAJRIBA VA UNI MAHALLIY SHAROITGA MOSLASHTIRISH

Usarov Jamolidin Tulkinovich
M.Ulug'bek nomidagi Samarqand davlat texnika Mustaqil tadqiqotchi
https://doi.org/10.5281/zenodo.24088886

Annotatsiya: Maqolada me'moriy yodgorliklarni asrash va ulardan bugungi hayotda oqilona foydalanish bo'yicha Turkiya va Eron tajribasi qiyosiy tahlil qilinadi. Istanbuldagi tarixiy yog'och uylarni tiklash hamda Yazdning an'anaviy paxsali shahar muhitini saqlash amaliyotlari Venetsiya xartiyasi, Nara hujjati va Burra xartiyasidagi haqiqiylik, madaniy ahamiyat va ehtiyotkor aralashuv tamoyillari asosida ko'rib chiqiladi. Tadqiqot natijasida Samarqand va Jizzax viloyatidagi yodgorliklar uchun aholi manfaatini, mahalliy iqlimni, an'anaviy materiallarni, foydalanish xavfsizligini va iqtisodiy barqarorlikni birgalikda hisobga oluvchi moslashtirish mezonlari taklif etiladi.

Kalit so'zla: me'moriy meros, konservatsiya, restavratsiya, moslashtirib foydalanish, haqiqiylik, mahalliy jamoa, tarixiy shahar, Samarqand, Jizzax.

Kirish. Me'moriy yodgorlikni saqlash faqat uning devori, bezagi yoki konstruksiyasini ta'mirlash bilan cheklanmaydi. Yodgorlik tarixiy xotira, mahalla hayoti, hunarmandchilik va joyning o'ziga xosligini birlashtiradi. Shu bois har qanday aralashuvda moddiy meros bilan birga undan foydalanayotgan insonlar, kundalik ehtiyojlar va nomoddiy qadriyatlar ham e'tiborga olinishi lozim. UNESCO Samarqandni turli tarixiy qatlamlari, an'anaviy mahallalari va me'moriy ansambllari o'zaro bog'langan tarixiy shahar sifatida tavsiflaydi [1].

Xalqaro amaliyotda yodgorlikni muzey holatida saqlash bilan bir qatorda, uning tarixiy qadrini yo'qotmaydigan yangi vazifaga moslashtirish — adaptive reuse — keng qo'llanmoqda. Bunda yangi funksiya obyektning konstruktiv imkoniyati, tarixiy reja tuzilishi va jamoat uchun ahamiyatiga mos bo'lishi kerak. Maqolaning мақсади Istanbul va Yazd keyslarini tahlil qilib, ularni O'zbekistonning tarixiy shahar va tuman markazlari uchun tatbiq etish mumkin bo'lgan tamoyillarga aylantirishdan iborat.

Tadqiqot materiali va metodlari. Tadqiqotda qiyosiy keys-stadi, tarixiy-me'moriy tahlil va xalqaro me'yorlar bo'yicha baholash usullari qo'llandi. Asosiy materiallar — UNESCOning Istanbul, Yazd va Samarqand bo'yicha tavsiflari, ICOMOS xartiyalari hamda foydalanuvchi taqdim etgan Turkiya–Eron tajribasi haqidagi matndir. Baholashda to'rtta mezon olindi: (1) tarixiy material va shaklning saqlanishi; (2) yangi funksiyaning mosligi va qaytariluvchanligi; (3) mahalliy jamoa ishtiroki; (4) uzoq muddatli parvarish va moliyaviy boshqaruv.

Istanbul tajribasi: tarixiy tuzilma va kundalik hayot . Istanbulning Süleymaniye va Zeyrek hududlarida Usmonli davriga oid turar-joy muhiti yirik yodgorliklar bilan birga tarixiy shahar qadrining tarkibiy qismi hisoblanadi. UNESCO bu hududlardagi yog'och uylar parvarish yetishmasligi va foydalanish bosimi sabab zaiflashishini qayd etadi; ularni tiklash uzoq muddatli, ehtiyotkor jarayon bo'lishi kerak [2]. Fatih munitsipaliteti Yedikule hududidagi ro'yxatga olingan yog'och binolarda karkasni mustahkamlash, chirigan qoplamani an'anaviy usulda almashtirish va eshik-deraza detallarini arxiv ma'lumotlariga tayangan holda qayta tiklash ishlarini hujjatlashtirgan [5].

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Bu tajribaning muhim tomoni — mahalliy hunarmandchilik va muntazam texnik parvarishni loyiha tarkibiga kiritishidir. Bino faqat sayyohlar uchun bezatilmaydi: xavfsizlik, yashash va xizmat ko‘rsatish ehtiyojlari, ko‘cha miqyosidagi muhit ham hal qilinadi. Yangi muhandislik tarmoqlari tarixiy konstruksiyaga minimal zarar bilan joylashtirilib, tashqi qiyofa va ko‘cha silueti muhofaza qilinadi.

Yazd tajribasi: iqlimiy bilimni saqlash. Yazdning tarixiy shahri cheklangan suv va quruq iqlim sharoitiga moslashgan paxsa va xom g‘ishtli qurilish, ichki hovli, qalin devor, yerosti makonlari, qanot hamda bodgirlar bilan ajralib turadi. UNESCO ushbu tizimni inson va tabiiy muhit o‘rtasidagi uzoq tarixiy moslashuv namunasi deb baholaydi. Shaharda qayta foydalanilgan ayrim mehmonxona va restoranlarda asosiy tarixiy elementlar saqlanib, an’anaviy texnikalarga ustuvorlik berilgan [3]. Shuning uchun moslashtirish faqat fasadni saqlash emas; passiv shamollatish, soyalanish, suvdan foydalanish va hovli mikroiqlimini ham davom ettirishdir.

1-rasm. Istanbul, Yedikule: yog‘och tarixiy uylarni ta’mirlash. Manba: Fatih Belediyesi, 2023.

2-rasm. Yazd tarixiy shahridagi bodgirlar va an’anaviy tomlar. Manba: BBC Future, 2021.

Qiyosiy tahlil va mahalliy sharoitga moslashtirish. Istanbul tajribasi tarixiy yog‘och karkas, ko‘cha fasadi va ustachilikni muhofaza qilishni; Yazd tajribasi esa iqlimga mos fazoviy tizim va an’anaviy qurilish bilimlarini davom ettirishni ko‘rsatadi. Har ikki holatda ham yodgorlikning iqtisodiy faol bo‘lishi uni parvarishlashga mablag‘ yaratishi mumkin, biroq turizmning ortiqcha ustunligi uy-joy funksiyasini siqib chiqarishi va hududni “muzeylashtirishi” xavfini tug‘diradi. Yazdning Fahadan mahallasida turizm kuchayishi bilan turar-joy rolining susayishi ehtimoli ilmiy tadqiqotlarda qayd etilgan [6]. Demak, iqtisodiy foydalanish ijtimoiy davomiylik bilan muvozanatlanishi shart.

1-jadval

Mezon	Istanbul tajribasi	Yazd tajribasi	Mahalliy qo‘llash
Saqlana digan qiymat	Yog‘och karkas, fasad, ko‘cha silueti	Paxsa, hovli, bodgir, qanot tizimi	Material va joyga xos tarixiy qatlamni inventarizatsiya qilish
Aralash uv	Karkasni an’anaviy usulda mustahkamlash	Minimal ta’mir, passiv iqlimiy yechimlarni davom ettirish	Avval diagnostika; so‘ng minimal va qaytariladigan yechim
Inson omili	Mahalla va kundalik foydalanish	Mahalliy suv, hunar va turmush tarzi	Aholi bilan maslahat, foydalanish va daromad modelini kelishish

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Xavf va boshqaruv	Parvarish tanqisligi, turizm va qurilish bosimi	Turistiklashuv, uy-joy vazifasining kamayishi	Tashrif sig'imi, monitoring va yillik parvarish rejasini belgilash

O'zbekiston uchun amaliy mezonlar. Samarqandda tarixiy ansambllar bilan birga an'anaviy mahalla, tor ko'cha, hovli uyi va hunarmandchilik muhiti ham meros qiymatini tashkil etadi [1]. Jizzax viloyatida esa har bir obyektning qurilish tarixi, mahalliy xomashyo, zilzila xavfi, suv ta'minoti va mehnat an'analari alohida o'rganilishi zarur. Xalqaro yechimni nusxalash o'rniga quyidagi ketma-ketlik tavsiya etiladi:

1) obyekt va uning atrofidagi tarixiy qatlamlarni o'lchab, foto va yozma ravishda hujjatlashtirish; 2) konstruktiv va material holatini mutaxassis tekshiruvidan o'tkazish; 3) aholi, mulkdor, hunarmand va mahalliy boshqaruv bilan ehtiyojlarni aniqlash; 4) asl funksiyani saqlash mumkin bo'lmasa, jamoat uchun foydali va kam aralashuv talab qiladigan yangi vazifani tanlash; 5) yangi kommunikatsiyalar, pandus va yong'in xavfsizligi yechimlarini tarixiy to'qimaga zararini kamaytirgan holda joylashtirish; 6) loyiha tugagach, monitoring, parvarish xarajati va javobgar tashkilotni oldindan belgilash.

Moslashtirish natijasini baholash uchun loyiha boshlanishidan oldin va foydalanishga topshirilgandan keyin bir xil ko'rsatkichlarni qayd etish lozim: saqlab qolingan asl material ulushi, konstruksiyaning texnik holati, mahalliy aholining foydalanish imkoniyati, yil davomida o'tkazilgan parvarish ishlari, tashrif buyuruvchilar yuklamasi va moliyaviy xarajatlarning qoplanishi. Bu ko'rsatkichlar yodgorlikning faqat tashqi qiyofasi emas, balki kundalik foydalanish va uzoq muddatli saqlanishini ham nazorat qilishga yordam beradi. Mahalla vakillari va hunarmandlarning fikri monitoring natijalarini sharhlashda alohida hisobga olinishi kerak.

Natijalar va muhokama. Tahlil xalqaro tajribani mahalliy sharoitga tatbiq etishda to'rtta ustuvorlikni aniqladi. Birinchidan, konservatsiya qarori yodgorlikning moddiy haqiqiyligi bilan birga uning ijtimoiy va madaniy ahamiyatini ham qamrab olishi kerak. Nara hujjati haqiqiylikni turli madaniy kontekstlar va qadriyatlar asosida anglash zarurligini ta'kidlaydi [4]. Ikkinchidan, yangi funksiya tarixiy reja va konstruksiyaga mos bo'lishi, ortiqcha buzish yoki soxta tarixiy shakl yaratishga olib kelmasligi zarur. Uchinchidan, mahalliy aholi faqat maslahat oluvchi emas, balki qaror va foyda taqsimotining ishtirokchisi bo'lishi lozim. To'rtinchidan, saqlash ishlari bir martalik restavratsiya bilan yakunlanmaydi; muntazam parvarish, malakali usta tayyorlash va monitoring tizimi bilan davom etadi.

Ushbu yondashuvning amaliy natijasi — yodgorlik uchun "saqlash–foydalanish–boshqarish" uchligini bir loyiha doirasida ko'rishdir. Masalan, tarixiy uyda kichik muzey, hunarmandlik ustaxonasi, mahalla xonasi yoki me'moriy meros talqin markazi tashkil etilishi mumkin. Mehmonxona yoki savdo funksiyasi tanlansa, turar-joy va jamoat manfaatlari, tashrif buyuruvchilar soni, xizmat avtomobillari va chiqindi oqimi bo'yicha cheklovlar belgilanadi. Barcha qo'shimchalar aniq farqlanadigan, lekin muhitga uyg'un, imkon qadar qaytariladigan va hujjatlashtirilgan bo'lishi kerak.

Xulosa. Istanbul va Yazd tajribasi me'moriy merosni saqlashda universal shakl yoki tayyor loyiha emas, balki qaror qabul qilish tamoyillari muhimligini ko'rsatadi. Istanbuldan yog'och konstruksiyalarni an'anaviy usulda ta'mirlash, hunarmandchilikni jalb etish va ko'cha muhitini bir butun saqlash; Yazddan esa mahalliy iqlimiy bilim, ichki hovli, passiv shamollatish va suv tizimlarini davom ettirish tajribasini olish mumkin. Samarqand va Jizzax sharoitida bularni mahalliy material, tarixiy qatlam, zilzila xavfi, suv resurslari, aholi ehtiyoji hamda boshqaruv imkoniyatlariga tayangan holda moslashtirish lozim. Shunda yodgorlik nafaqat tashqi ko'rinishda saqlanadi, balki jamoa hayotida mazmunli va uzoq muddatli o'rin egallaydi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. UNESCO World Heritage Centre. Samarkand – Crossroad of Cultures. https://whc.unesco.org/en/list/603/ (murojaat sanasi: 09.11.2026).
2. UNESCO World Heritage Centre. Historic Areas of Istanbul. https://whc.unesco.org/en/list/356/ (murojaat sanasi: 09.11.2026).
3. UNESCO World Heritage Centre. Historic City of Yazd. https://whc.unesco.org/en/list/1544/ (murojaat sanasi: 09.11.2026).
4. ICOMOS. Venice Charter (1964); Nara Document on Authenticity (1994); Australia ICOMOS. The Burra Charter (2013).
5. Fatih Belediyesi. Hacı Piri Sokak'taki bakım-onarım çalışmaları tamamlandı. 24.11.2023. https://www.fatih.bel.tr/tr/main/news/haci-piri-sokaktaki-bakim-onarim-calismalari-/4274
6. Dehghan Pour Farashah, M. et al. Resident perceptions toward tourism impacts in historic center of Yazd, Iran. Tourism Geographies, 2017. DOI: 10.1080/14616688.2017.1331261.
7. Rasmlar: Fatih Belediyesi fotoarxivi (1-rasm); BBC Future, "The ancient Persian way to keep cool" (2-rasm).

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.